

SOĞUK SAVAŞ SONRASI TÜRK-ORTA ASYA İLİŞKİLERİNDE TÜRK KENEŞİ'NİN ROLÜ: DÖNEMLER VE DEĞİŞİM DİNAMİKLERİ

*Baha Ahmet YILMAZ

Özet:

Çalışmanın ana eksenini oluşturan Orta Asya Cumhuriyetleri, Soğuk Savaş tutkalının çözülmeye başlamasının ardından Sovyetler Birliği coğrafyasında bağımsızlığını en son ilan eden ülkeler olmuşlardır. Gerek diğer Sovyet coğrafyalarında yaşandığı kadar sert, ayrılıkçı ayaklanmalara sahne olmaması gerekse bu geç ayrılık süreci Orta Asya Cumhuriyetlerine yönelik “Bağımsız kaldılar mı yoksa bırakıldılar mı?” tartışmasının birçok çalışmaya konu olmasına, bu cumhuriyetlerin yeni dünya düzeni ile entegrasyon sürecinin bu bağlamda değerlendirilmesine sebep olmuştur. Tüm bu tartışmalar bir yana ortak dil ve kültüre vurgu yaparak Orta Asya’ya özel bir önem atfeden Türkiye, bu ülkelerin uluslararası sistem ve kurumlar ile tanışmasında öncü bir role sahiptir. Buradan hareketle ilk olarak 1992 yılında İstanbul’da başlayan zirveler süreci 2009 yılında imzalanan Nahcivan Antlaşması ile kurumsal bir zemine oturmuş, ilişkilerin akışında önemli bir konuma sahip olmuştur. Çalışma, Zirveler sürecinden itibaren bu “değerli” çabanın Türkiye-Orta Asya ilişkileri üzerindeki rolünü dönemler ve meydana gelen iç-dış dinamikler özelinde analiz etmeye çalışarak, okuyucuya Türk-Orta Asya ilişkilerine yönelik yeni bir bakış açısı kazandırmayı hedeflemektedir.

Key Words: Türk Keneşi (Konseyi), Orta Asya, Türkiye, Dış Politika, Soğuk Savaş.

Abstract:

Central Asian countries which became the last countries to declare their independence in the Soviet Union constitute the main axis of the study. Foreign policies of these countries have been the subject of debate in many studies, because of their independence stories were different from other old Soviet countries. Turkey has a leading role to meet these countries with in international system and institutions. From this point of view, the summits process that started in Istanbul in 1992. Then, relations between Turkey and Central Asian countries first settled on an institutional basis with the Nahcivan Treaty signed in 2009 and had an important position in the flow of relations. In this study, the relations that have been taking place since the summits process are approached from an analytical point of view.

Key Words: Türkic Council, Central Asia, Turkey, Foreign Policy, Cold War.

* İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü, Yüksek Lisans Öğrencisi. bahaahmetx2@gmail.com. Orcid: [0000-0001-5404-850X](https://orcid.org/0000-0001-5404-850X)

Giriş/Literatür Taraması

1992 yılında ilk olarak “Türkçe Konuşan Devletler (Devlet Başkanları) Zirvesi” olarak başlayan süreç ile birlikte, 2009 yılındaki Nahcivan Antlaşmasıyla kurumsal bir yapıya dönüştürülen Türk Keneşinin, Türkiye-Orta Asya ilişkilerindeki rolüne dair literatüre bakıldığında genel olarak 2 temel varsayım karşımıza çıkmaktadır.

Hipotez 1: Türk Keneşi ve bünyesinde yapılan zirveler Türkiye-Orta Asya ilişkilerine yeni bir boyut katmıştır ve Türkiye-Orta Asya arasındaki ilişkilerde siyasi entegrasyonu güçlendirmede atılmış en temel adımdır.

Hipotez 2: Yapılan zirveler ve nihayetinde kurumsal bir yapıya dönüştürülen Türk Keneşinin Türkiye-Orta Asya ilişkilerine bir etkisi vardır. Ancak bu etki iç ve dış dinamiklerin etkisi, ülkelerin potansiyellerini verimli olarak kullanamaması gibi sebeplerden dolayı genellikle iktisadi ve kültürel alandadır.

2

İlk varsayımdan hareketle konuyu ele alan çalışmalarda genel itibariyle Soğuk Savaştan sonraki süreçte Türkiye'nin “Orta Asya” ülkelerine model olacağı savından yola çıkılır. Dış dinamikler ve/veya iç değişkenlerden kaynaklanan sorunlar genel itibariyle olağan görülür ve iş birliği mekanizmalarıyla her ne kadar siyasi entegrasyon bir parça geri plana atılıyorsa da, bunun zamanla değişeceği ve nihayetinde Türk Keneşinin üye ülkeler arasında siyasi zemine dayanan daha kuvvetli ilişkiler gerçekleştirileceği düşünülmektedir. Bu bağlamda zirvelerin özellikle kurumsal bir yapı halini aldıktan sonra Türkiye-Orta Asya ilişkilerine yeni bir boyut kattığı savunulmaktadır.¹ Örneğin Pelin Musabay Baki, Türk Keneşinin Avrasya'da geleceğe ışık tutacağını belirterek, Türki devletlerin ortak bölgesel çıkarlar çerçevesinde temelde siyasi ve buna bağlı olarak ekonomik ve kültürel alanda işbirliklerini geliştireceğini vurgulamaktadır.

¹ Bu hipoteze dayandırılarak çalışmalarını ortaya koyan isimler kaynakçada detayları belirtilen; **Pelin Musabay Baki, Halil Akıncı, Ercan Durdular, Gökhan Özkan, ve Çiğdem Şahin vs.**

İkinci varsayımdan hareketle yapılan değerlendirmelerde ise; gerek zirveler gerekse daha sonra kurumsallaşan Türk Keneşinin ekonomik, siyasi ve kültürel alanda sunduğu katkıların önemli bir çaba olarak görülmesi gerektiği belirtilerek bu çabaların ilişkilerin siyasi boyutunu güçlendirdiğine yönelik yorumun realiteden uzaklaşmak olacağına altı çizilmektedir.² Bu bağlamda Erhan Büyükkakıncı'ya göre; Türkiye her ne kadar Rusya'nın çekilmesiyle Orta Asya'da etkinliğini göstermeye çalışsa da Türkiye'nin tek başına bütün devletleri kucaklayabilecek politikalar sunacak potansiyelde olmadığı zaman içerisinde değişkenlere bağlı olarak görülmüştür. Bunun birçok sebebi olmakla beraber bu ülkelerin bekledikleri ve arzuladıkları ilişki modellerinin Türkiye'nin bakış açısına uymaması, Rusya'nın bir aktör olarak tekrar devreye girmesi en temel gerekçeler olarak sayılabilir. Dolayısıyla Türk Keneşi çerçevesinde yapılanlar önemli bir çaba olarak görülmekle birlikte ilişkilere olan etkisi ekonomik ve -kısmen- kültürel (eğitim, ulaştırma, bilim-teknoloji ve sağlık vs. dahil olmak üzere) düzlemden öteye geçememiştir.

Bu literatürden yola çıkarak çalışma, Türkiye-Orta Asya ilişkilerini üç dönem üzerinden ele almaktadır. İlişkilerin başladığı yakınlaşma dönemi ve duraklama dönemi gerçekleşen zirveler üzerinden analiz edilmeye çalışılırken, 1991 yılında gerçekleşen tanışmadan Helsinki Zirvesine kadar olan süreç çalışmanın ilk ana başlığını oluşturmaktadır. İktidar değişikliği ve AB ile yakınlaşma çerçevesinde ilişkilerin duraklama sürecine girmesi çalışmanın ikinci ana başlığını oluşturmaktadır. Son olarak ise Türk Keneşi ile birlikte kurumsal bir yapı çerçevesinde şekillenmeye başlayan ilişkilerin son dönemi sektörel bazda ele alınacaktır. İlk dönemde söylem-eylem tutarsızlığı üzerinden gerçekleşen ilişkilerde alınan kararların uygulamada ne gibi zorluklar ile karşılaştığı liderlerin demeçleriyle paralel olarak analiz edilmeye çalışılırken duraklama döneminde Türkiye'de yaşanan iktidar değişikliğine paralel olarak ilginin başka coğrafyalara kayması ancak 2015 itibarıyla yeniden bir denge arayışına girilmesiyle birlikte ilişkilerin güçlendiği TİKA, TÜRKSOY, Türk Akademisi gibi örgütlenmelerin faaliyetleri üzerinden

² Bu hipoteze dayandırılarak çalışmalarını ortaya koyan isimler ise yine kaynakçada detayları verilen; **Erhan Büyükkakıncı, Hakan Güneş, Ahad Andican, Ali Faik Demir, Süleyman Sırrı Terzioğlu vs.**

kamu diplomasisi araçlarının yumuşak güç unsuru olarak kullanımının ilişkilere sağladığı katkı irdelenecektir.

Sonuç olarak, literatürdeki ikinci görüşe daha yakın saptamalarda bulunan çalışmanın literatüre katacağı özgünlük ise, zirveleri sektörler ile birlikte ele alarak yaşanan iç-dış değişiklikler özelinde harmanlamasıdır. Diğer çalışmalarda bu üçlemenin bir ayağı mutlaka eksiktir. Türk Keneşini merkeze alan çalışmalar genelde sadece zirvelere veya sektörlerle odaklanmakta iç-dış dinamikleri göz ardı etmektedir. Türkiye-Orta Asya ilişkileri merkezli çalışmalarda ise zirvelere özel olarak değinilmemekle beraber faaliyetler ve bu faaliyetlerin ilişkilere etkisi üzerinde durulmaktadır. Ayrıca çalışma analizinin merkezine Türk Keneşini aldığı için Orta Asya ülkeleri ile 4 Türki Cumhuriyet (Kazakistan, Kırgızistan, Türkmenistan ve Özbekistan) kastedilmiş, Tacikistan dışarıda bırakılmıştır.

1. “Lekeli Devletin” Orta Asya Devletleriyle Yakınlaşma Dönemi

Sovyetler Birliğinde 1985 yılında meydana gelen stagnasyona çözüm bulması amacıyla alışılanın aksine yöntemler ile Komünist Parti Merkez Komitesi Genel Sekreterliğine seçilen Mihail Gorbaçov'un uygulamaya başladığı *glasnost* (dışa açıklık) ve *perestroyka* (yeniden yapılanma) politikalarının³ beklenen sonucu verememesi başta Doğu Avrupa olmak üzere Baltıklar ve Orta Asya'da çeşitli yöntemlerle milliyetçi, ayrılıkçı ayaklanmaların yaşanmasına sebep olmuştur. Bunun sonucunda 1991 yılında Soğuk Savaşın sona ermesiyle birlikte 15 cumhuriyette de yeni dış politika arayışları baş göstermeye başlamıştır. Bu düzlemde bağımsızlıklarının ardından 4 yeni Türki cumhuriyet ile ilişki kurmak için çok sabırsızlanan bir ülke vardı; Türkiye.

Zarakol, “Yenilgiden Sonra: Doğu Batıyla Yaşamayı Nasıl Öğrendi” isimli çalışmasında, üç örneklemeden biri olarak ele aldığı Osmanlı'nın, Birinci Dünya Savaşından sonra yeni kurulan halefi olarak Türkiye Cumhuriyetinin bütün

³ Perestroyka ve Glasnostun politikalarının başarıya ulaşmamasından kaynaklanan sorunlar ve kavramlarla ilgili daha fazla bilgi için bkz.: David Lane, **Soviet Society Under Perestroika**, London, Routledge, 1992, s.6-20.

entegrasyon çabalarına rağmen birçok Batılı devlet nezdinde Osmanlı lekesinden bir türlü kurtulamadığını belirtmektedir⁴. Bu saptamanın sadece Batılı ülkelerinin “hüsnükuruntusu” olmadığı, zaman zaman karar alıcıların Türk dış politikası yapım sürecinde gerek Osmanlı’nın gerekse daha geriye giderek Orta Asya’nın tarihsel birikiminden ve bağlarından faydalanarak siyasalarına meşruiyet zemini kazandıramaya çalıştıkları açıkça görülmektedir. Bunun politik bir araç mı yoksa duygusal bir bağ mı olduğu tartışması bir yana Türki Cumhuriyetlerle ilişkilerde her ne kadar Rusya faktörüne karşı son ana kadar temkinli davranılmışsa da, Birliğin tamamen dağılmasıyla “ortak tarih, dil ve kültüre” sahip olduğu gerekçesiyle hızla ilişkileri geliştirme ve ilişkilerde yeni bir döneme girme yolunun seçilmesi bize bu anlamda bazı ipuçları vermektedir. Fakat Türkiye’nin Orta Asya ülkelerine yaklaşırken kullandığı bu söylemin realitede karşılığının olmadığını söylemek mümkündür. Güneş’in de belirttiği gibi Türkiye ve Orta Asya halkları ortak bir siyasi coğrafyada sadece Büyük Selçuklu İmparatorluğu döneminde yaşamışlardır ve gerçekte birbirlerini yeni tanıyacak ülkelerdir⁵. Yine Andican da bunu destekleyen söylemleriyle ne Türkiye’deki aydınların ne de siyasi elitin Orta Asya’da ki gelişmeleri ve çözümleri yeterince değerlendirmedikleri savını birçok örnek⁶ ile gözler önüne sermektedir. Öyle ki, belirsizliğin ortadan kalktığı, 1991 yılında bile Türkiye Bağımsız Devletler Topluluğunun fonksiyonunun hangi sevide olacağını kestirememiş, Orta Asya’da açtığı büyükelçiliklerini Moskova Büyükelçiliğine akredite olarak faaliyete başlatma kararı almıştır⁷. Üstelik 2 Aralık 1991 yılında bağımsızlığını ilan ederek ilk ziyaretini Türkiye’ye gerçekleştiren, Türkmenbaşı Niyazov’un, diplomatik tanınma talebi yine bu çekincelerle reddedilerek, ekonomi,

⁴ Ayşe Zarakol, **Yenilgiden Sonra: Doğu Batı İle Yaşamayı Nasıl Öğrendi**, İstanbul, Koç Üniversitesi Yayınları, 2012, s.21.

⁵ Hakan Güneş, “Türkiye-Orta Asya İlişkileri”, **XXI. Yüzyılda Türk Dış Politikasının Analizi**, Ed. Faruk Sönmezoğlu, Nurcan Özgür Baklacioğlu, Özlem Terzi, İstanbul, DER Yayınları, 2012, s. 717.

⁶ Nitekim 1990 yılında Sovyetler Birliği Azerbaycan’a müdahale edip, yüzlerce insanı öldürdüğünde Cumhurbaşkanı Özal oldukça tartışılan “Onlar Şii, biz Sünniyiz” söylemini dile getirerek bunun Sovyetlerin iç işi olduğunu vurgulaması bunun en bariz göstergesidir. Daha fazla değerlendirme için bkz.. Ahad Andican **Osmanlıdan Günümüze Türkiye ve Orta Asya**, İstanbul, Doğan Yayıncılık, 2009, s.522-529.

⁷ Güneş, **a.g.e.**, s.22.

ulaştırma, turizm vb. alanlarda Dostluk ve İşbirliği Antlaşması imzalanmasıyla sınırlı kalmıştır⁸.

Nihayetinde 12 Aralık 1991'de 1922 tarihli Sovyet Birlik Antlaşması'nın feshedilmesi ve Rusya'nın kendine hayrının kalmadığının anlaşılmasıyla birlikte Türkiye, çok hızlı bir şekilde Orta Asya'ya yönelik yeni açılımların gerçekleştirilmesine karar verdi. Cumhurbaşkanı Özal'ın Neo-liberal politikalarını merkeze alarak yaptığı ekonomik işbirliği tanımlamalarının aksine 49. Hükümetin Başbakanı Demirel'in temelde "Adriyatik'ten Çin Seddine Türk Yurdu" söylemi çerçevesinde siyasi ve kültürel entegrasyonu da amaçladığı açıkça görülmektedir⁹. Bunlara paralel olarak yaşanan gelişmeler de en azından ilk etapta bu siyasanın devam edeceği görüşlerinin ön plana çıkmasına sebep olmuştur. Örneğin 15 Cumhuriyetin resmen tanındığı 16 Aralık'ta Türkiye'yi ziyaret eden Özbekistan Devlet Başkanı Kerimov'un yaptığı konuşmada; A'dan Z'ye Türkiye'yi model alan bağımsız bir ülke kurmayı planladıklarını ve Türkiye'yi Orta Asya Cumhuriyetlerinin ağabeyi olarak gördüklerini söylemesi Türkiye'nin kendini lider ülke olarak kabul edildiği duygusuna kapılmasına neden olmuştur. Bu bağlamda Türkiye Ekim 1992'de ilk girişim olarak Orta Asya Cumhuriyetlerinin ve Azerbaycan'ın da davet edildiği, dönemsel olarak değişik isimlerle de anılan Türkçe Konuşan Ülkeler İşbirliği Zirvesi'ni İstanbul'da toplamıştır¹⁰.

6

1.1. Kullanılan Dış Politika Enstrümanları Özelinde Türkçe (Türk Dili) Konuşan Devletler Zirvesi

12 Eylül'ün yıkıntılarını üzerinden atmaya çalışan ve bu doğrultuda 1987 yılında Avrupa İnsan Hakları Mahkemesine koyduğu bireysel başvuru hakkı çekincesini geri çekerek Avrupa Birliğine katılmak için başvuran Türkiye, bu dönemde Amerika özelinde Batılı birçok devletin Orta Asya devletlerinin yeni dünya düzenine entegre

⁸ Erhan Büyükkakıncı, Sovyet Sonrası Orta Asya'da Türkiye'nin Dış Politika Açılımları: Özbekistan ve Türkmenistan İle İlişkiler, **Türk Dış Politikasının Analizi**, Ed. Faruk Sönmezoğlu, DER Yayınları, 2004, s.793.

⁹ Ali Faik Demir, **Türk Dış Politikasında Liderler: Süreklilik ve Değişim Söylem ve Eylem**, İstanbul, Bağlam Yayıncılık, 2007, s.216.

¹⁰ Andican, **a.g.e.**, s.528.

olması sürecinde desteğini arkasına aldığı yadsınamayacak bir gerçektir. Zaten İran tehlikesi ve Tacikistan İç Savaşının bölgede yaratacağı radikal İslam düşüncesine karşı Latin Amerika ülkelerinden hemen sonra Washington Uzlaşısına taraf olarak serbest piyasa ekonomisine geçen, laik ve ılımlı İslam anlayışına sahip Türkiye’den başka kim desteklenebilirdi ki? Batı’nın desteği ile birlikte çekimsizliğini iyice üzerinden atan Türkiye 1991-1992 yılları arasında birçok ziyaret gerçekleştirmiştir. Karşılıklı gerçekleşen tanıma ziyaretlerinin hemen ertesinde kendini model ve lider ülke olarak gören Türkiye, uygulanacak politikaların daha koordineli ve planlı bir şekilde gerçekleşmesi için, 30 Ekim 1992 yılında, dört Orta-Asya ülkesini İstanbul’a davet etmiş ve böylece zirvelerin “Türk Keneşi” olarak kurumsal bir zemine oturacağı 2010 yılına kadar sürecek olan zirveler dönemi başlamıştır.¹¹

Özellikle Türkiye’de Özal ve Demirel için ümit dolu başlayan ilk zirvede Türk devletleri arasında ikili ve çok taraflı işbirliğinin geliştirilmesi için ulaştırma, haberleşme, sanayi, enerji, tarım, eğitim ve kültür alanında ortak projeler yürütülmesi, ayrıca bölgesel ve küresel sorunlara yönelik benzer saptamalarda bulunulması durumunda, uluslararası kuruluşlarda ortak hareket etme iradesi gösterileceği kararlaştırılmıştır¹². Ancak Türkiye’nin yüksek düzeydeki siyasi entegrasyon beklentilerinin aksine Türki Cumhuriyetler maddi yardım ve yatırım projeleri üzerinde yoğunlaşmışlardır Ayrıca. Kerimov’un toplantıda Türk dünyasının uluslarüstü bir yapı altında birleşmesinin mümkün olmadığını söylemesi de bu ülkelerin Sovyetler Birliğinin dağılmasının ardından kendilerine yeni bir ağabey aramadıklarını açıkça ortaya koymaktadır. Bununla birlikte bu ülkelerin BDT’ye katılması ve Rusya’nın “Yakın Çevre Doktrinini” ilan ederek bir yıl ara ile toplanılması kararlaştırılan 1993 tarihli zirve ile BDT zirvesini aynı güne koyması, Rusya’nın da göz ardı edilmemesi gerektiğini ortaya koymuştur. Bu nedenle 1994 tarihinden itibaren gerçekleşen zirveler Türkiye’nin bu Cumhuriyetleri uluslararası

¹¹ Osman Mert, Türk Konseyi (Keneşi) Türk Üniversiteler Birliği ve Türk Üniversiteler Birliği I. Genel Kurul, **A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi**, No:53, 2015, s.275.

¹² Pelin Musabay Baki, Avrasya’da Bölgesel İşbirliği Sürecinden Bölgesel İşbirliği Mekanizmasına: Türk Konseyi, **Bilge Strateji**, C.6, No: 11, 2014, s.142.

örgütlere üye etme çabası çerçevesinde ekonomik ve kültürel zeminde gerçekleşmiştir¹³.

Bu bağlamda 1994 yılında yine Türkiye'nin ev sahipliğinde gerçekleşen ikinci zirvede kültürel anlamda bir konsensüs sağlamak amacıyla Türk lehçelerinin karşılaştırmalı sözlüğünün hazırlanması ve ortak kültür mirası olarak görülen tarihi eserlerin korunması ve tanıtılması gibi konularda işbirliği memnuniyetle karşılanmıştır. Bu bağlamda aynı yıl içerisinde kurulan TÜRKSOY'un (Uluslararası Türk Kültürü Teşkilatı)¹⁴ önemi vurgulanarak faaliyetlerinin arttırılması talep edilmiştir.¹⁵ Yine eğitim alanında önemli kararlar alınmış ve üniversiteler arası işbirliğinin arttırılarak, 1993 yılında Kazakistan'da kurulan Ahmet Yesevi Üniversitesi gibi kurumların arttırılması ve burslu öğrenci gelişim programlarının geliştirilmesi kararlaştırılmıştır. Son olarak ise ulaşım ve ticaretin geliştirilmesi gerekliliğine vurgu yapılarak, tarihi İpek Yolu'nun ilgili diğer ülkelerin desteğiyle canlandırılmasının sağlayacağı destekler üzerinde durulmuştur. Yine 1992 yılında ilk kez bir yardım kuruluşu olarak Orta Asya menşeli kurulan Türk İşbirliği ve Kalkınma Ajansı'nın (TİKA)¹⁶ faaliyetlerinin arttırılması ve Aral Denizi'nde ki ekolojik durumun normaleştirilmesine yönelik ortak çaba gösterilmesi gerektiği kararlaştırılmıştır. Ancak bu bağlamda 1994 zirvesi kararları da daha sonra yaşanan gelişmeler ışığında birçok konuda yetim kalmıştır. Türkiye'nin 5 Nisan kararları gölgesinde yaşadığı ekonomik sorunlar, ülkelere yönelik verilen birçok yardım sözünün tutulamamasına sebep olmuştur. Aynı zamanda İran'ın tahmin edildiği gibi Orta Asya'ya nüfus edecek bir vizyonda olmaması ve Batı'nın Türkiye'ye verdiği desteği azaltmasına yol açmıştır.¹⁷ Bununla birlikte o dönem ülkede gayrimeşru cinayetler özelinde aydınlara yönelik kısımlardan dolayı yola çıkarken kullanılan

¹³ Büyükkakıncı, **a.g.e.**, s.796.

¹⁴ TÜRKSOY, Türk dünyasına mal olmuş büyük şahsiyetlerin hayatı ve faaliyetlerini tanıtarak Türk halklarının gönül birliğini ve kardeşliğini güçlendirmek amacıyla 12 Temmuz 1993 yılında kurulmuş bir teşkilattir.

¹⁵ Baki, **a.g.e.**, s.143.

¹⁶ 1992 yılında Bakanlar Kurulu kararıyla Dışişleri Bakanlığına bağlı olarak kurulan TİKA, Türkiye tarihinde kurulmuş, ilk dış yardım kuruluşudur.

¹⁷ Güneş, **a.g.e.** s.722.

demokratik Türk Modeli imajı zedelenmiş, Türki Cumhuriyetler Birleşmiş Milletler gibi uluslararası örgütlerde Türkiye'nin yanında yer almaktan çekinmişlerdir.

Bu gelişmeler ışında 1995 yılında Bişkek'te ve 1996 yılında Taşkent'te gerçekleşen iki zirve de temel olarak transit ulaştırma bağlantılarının oluşturularak hizmet ve sermayenin kolay dolaşımının sağlanması, iş adamlarının çalışma koşullarının iyileştirilerek karşılıklı ticaret bankacılık faaliyetlerinin güçlendirilmesi için bakanların bir araya gelerek Eximbank'ın¹⁸ Türki Cumhuriyetlere açtığı kredilerin arttırılması için görüşmelerin sürdürülmesi kararlaştırılmıştır¹⁹. Keza bunun devamı niteliğinde 1996 yılında gerçekleşen zirvede Dünya Ticaret Örgütü yükümlülüklerine aykırı olmaması şartıyla ilk defa ortak mal, hizmet, sermaye, iş gücü pazarı oluşturmak amacıyla gerçek ve tüzel kişilikler arasındaki ekonomik işbirliğinin kolaylaştırılmasına yönelik uygun hukuki ortamın yaratılması gerekliliği üzerinde durulmuştur. Başlangıçta Özal ve daha sonra Demirel'in bu bağlamda Türk girişimcileri çok fazla cesaretlendirdiği hatta öncelikli davetliler listesinde yer verdiklerini görmekteyiz. Orta ve küçük ölçekli işletme sahipleri Orta Asya'da gıda ve inşaat sektörü başta olmak üzere birçok sektörde yatırımlarını yoğunlaştırmıştır.²⁰ Kültür ve eğitim gibi diğer işbirliği alanında gelinen nokta da ise 1996 tarihli Taşkent zirvesinde Türk Manas Üniversitesinin kurulması memnuniyetle karşılanmış, sınır aşan organize suç örgütlerine karşı beraber mücadele edileceği kararlaştırılmıştır. Ayrıca bu toplantıda Demirel, alınan kararların ve yürütülen politikaların daha sağlam temellere oturabilmesi için altı ülke arasında ortak Sekretaryanın kurulması gerektiğini belirtmiş, buna yönelik Sekretarya tüzüğü hazırlanması kararı alınmış ancak bu 2010 yılına kadar gerçekleşmemiştir²¹. 1996 yılında gerçekleşen zirve aynı zamanda Özbekistan ve Türkmenistan ile ilişkiler bağlamında bir dönüm noktasıdır. Türkiye'nin, Türk sempatzanı kitleler yaratmak ve bunları bürokratik kademelere yükselerek Rus karar verici yöneticilerin yerine geçerek Türk kimliği eksenine kayması amacına yönelik Türki öğrencilere verdiği burslar Özbek hükümetince bu

¹⁸ 1992 yılından itibaren Türk Eximbank'ın Türki Cumhuriyetlere açtığı krediler 1999 yılıyla beraber 780 milyon doları bulmuştur. Ülkeler özelinde tutarların dağıtımıyla ilgili daha fazla bilgi için bkz.: Büyükkakıncı, **a.g.e.**, s.798.

¹⁹ Baki, **a.g.e.** s.144.

²⁰ Fahri Solak, Türkiye-Orta Asya İlişkileri Dış Ticaret İlişkilerinin Gelişimi, **Marmara Üniversitesi İ.İ.B.F. Dergisi**, No:1, 2003, s.75.

²¹ Baki, **a.g.e.**, s. 145.

yıldan itibaren muhaliflerin öğrencileri etkileyebileceği düşüncesinden hareketle öğrenci sayıları kademeli olarak azaltılmasına, 1998 yılında ise öğrenci akışı durdurularak Türkiye’de ki öğrenciler geri çağırılmasına yol açmıştır.²² Aynı zamanda bu dönemle ilintili olarak 1995 yılından itibaren bağımsızlık deneyimini daha çok ekonomik araçlar ile algılamak ve geliştirmek isteyen Türkmenistan devlet başkanı Türkmenbaşı, BM’de yaptığı konuşma ile Türkmenistan’ın daimi tarafsızlık politikasını ilan etmiş ve “aktif tarafsızlık” politikası çerçevesinde bölgesel işbirliklerinde çekimser kalacağını ifade etmiştir²³. Bu bağlamda Türkçe konuşan devletler zirvesi serüvenine 1998 yılında meclis başkanı düzeyinde katılım sağlamıştır.

Bu havada gerçekleşen 1998 yılındaki Astana Zirvesi’nde ağırlıklı olarak askeri işbirliği konularına odaklanılmıştır. Şüphesiz Orta Asya devletlerinin bağımsızlık süreçlerinde en çok zorlandığı konulardan biri olan ulusal orduların oluşturulması sorunsalı, subay kadrolarının genelde Rus kökenlilerin egemenliğinde olmasına dayanmaktaydı. Bu sorunun üstesinden gelebilmek amacıyla askeri konularda gelişmiş ülkelerle işbirliği konularına gidilmesi kararlaştırıldığında Türkiye bu konuda da başrol olarak sahnede yerini aldı. İlk olarak ülkeler ile karşılıklı olarak Dostluk ve İşbirliği Antlaşmaları imzalanmış, bu bağlamda askeri kurumlar arasında karşılıklı ziyaretler, personel değişimi, tatbikatlara gözlemci gönderilmesi ve askeri okullarda öğrenci yetiştirilmesi vs. yollarla bu alanda ciddi ilerleme kat edilmiştir. 1998 zirvesinde bu bağlamda alınan kararlar neticesinde 1994 yılında NATO zirvesinde oluşturulması karara bağlanan “Barış İçin Ortaklık” programı çerçevesinde Türkiye bu tarihten beri Orta Asya’da gerçekleştirilen Centrazbat tatbikatlarına katılmaktadır. Ayrıca Türkiye’ye ücretsiz olarak eğitilecek ve masrafları karşılanacak askeri personel gönderilmesi kararlaştırılmış ancak bu da 2

²² Büyükakıncı, **a.g.e.** s.799.

²³ Süleyman Sırrı Terzioğlu, Uluslararası Hukuk Açısından Türkmenistan’ın Daimi Tarafsızlık Statüsü, **Dokuz Eylül Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi**, No:2, C:14, 2012, s. 70.

yıl süren bir uygulama olarak kalmıştır.²⁴ Bu bağlamda 2000 yılında Bakü’de ve Ahmet Necdet Sezer ev sahipliğinde 2001 yılında İstanbul’da gerçekleşen zirvelerde gerek Özbekistan ve Türkmenistan’ın çekimserliği, gerekse Türk dış politikasında meydana gelen program/amaç değişikliği, 2006 yılına kadar zirvelerin dondurulmasına yol açmıştır.

2. İlişkilerde Duraklama Dönemi ve Canlandırma Çabaları

1998 zirvesinin ardından ilişkilerde bir durağanlaşma yaşandığı yadsınamayacak bir gerçektir. Bunun en bariz sebeplerinden biri de 2001 yılında gerçekleşen zirvede önemli sayılacak tek kararın herhangi bir yanlış anlaşılmaya sebep olmaması sebebiyle Türkçe Konuşan Ülkeler ibaresinin bu zirveden sonra Türk Dili Konuşan Ülkeler olarak anılmaya başlamasıdır. Ayrıca bu bağlamda Özbekistan’ın meclis başkanı düzeyinde katıldığı son zirve olmasının yanında bir sonraki zirvenin 2002 yılında Aşkabat’ta gerçekleşmesine karar verilmiş olmasına rağmen 2006 yılına kadar zirve gerçekleşmemiştir.²⁵ Bu durağanlaşmanın sebeplerine değinmeden önce 2001 yılına kadar genel anlamda geline nokta baktığımızda her ne kadar yola çıkıldığında kullanılan söylemlere ulaşılamadıysa da kamu diplomasisi araçlarının kullanılarak belli mesafelerin kat edildiğini söylemek mümkündür. Ancak Türkiye’nin 1999 yılında Helsinki Zirvesi sonucu AB’ye aday ülke statüsüne erişmesi ile birlikte yaşanan ekonomik krizinde etkisiyle iktidara gelen AKP hükümetinin dış politikada önceliklerinin değişmesi Türkiye-Orta Asya ilişkilerinin bir süre TİKA, TÜRKSOY gibi kuruluşların gerçekleştirdikleri ile sınırlı kalmıştır. Nitekim II. AKP Hükümeti dönemin sonuna doğru AB ile yaşanan sorunlar ve tıkanma sürecine giren ilişkiler, III. AKP döneminde Türkiye’nin “bölgesel ve küresel bir güç” haline geldiği savından yola çıkılarak yeni hükümet programında Orta Asya, ayrı bir konu olarak ele alınmamasına, Ortadoğu, Afrika gibi diğer bölgelerle beraber tarif edilmesine sebep olmuştur²⁶. Ancak bu geri çekilişin tek taraflı olduğunu söylemekte doğru değildir. 1990’ların sonundan itibaren Putin’in

²⁴ Gökhan Özkan, Soğuk Savaş Sonrası Orta Asya ve Kafkasya Ekseninde Türkiye-NATO-Rusya İlişkileri ve Türk Dış Politikasına Yansımaları, *Gazi Üniversitesi İ.İ.B.F. Dergisi*, No:1, C:12, 2010, s.117.

²⁵ Baki, *a.g.e.*, s.146.

²⁶ AKP 61. Parti Programı Tüzüğü için bkz.: <https://www.akparti.org.tr/parti/parti-programi/>, (Çevrimiçi), 5 Aralık 2019.

iktidara gelişi ile birlikte Rusya'nın bölgede ağırlığının daha kuvvetli bir şekilde hissedilmesi, Orta Asya ülkelerinin de TACIS, AKP (Avrupa Komşuluk Politikası) gibi politikaların yeniden gündeme gelmesi ile AB ile iktisadi düzlemde daha da yakınlaşması iki taraflı bir çekilmeye, Türkiye'nin bölgedeki karakteristiğinin birinci düzeyden ikincilik için savaşıma düzeyine gerilemesine sebep olmuştur.²⁷

AKP'nin parti programında Orta Asya'ya yönelik olarak belirttiği "Türkiye Orta Asya ülkeleri ile ilişkilerinde beklentileri karşılayamamaktadır"²⁸ söyleminin 5 yıl aradan sonra 2006 yılında Cumhurbaşkanı Ahmet Necdet Sezer'in ev sahipliğinde gerçekleşen Türk Dili Konuşan Ülkeler Zirvesinin birbirine paralel olduğu söylenemez. Bunun sebebi ise toplantıda Kazakistan Başkanı Nazarbayev'in ısrarları sonucu bir örgütlenmeye gidileceği kararlaştırılmış, 2001 sonrasında Afganistan başta olmak üzere Irak, Lübnan'da yaşanan gelişmelere dikkat çekilerek terörizm, ayrılıkçılık ve aşırıcılık ile beraber mücadele edileceği vurgulanmıştır. Türkiye'nin AB ile 2005 yılında Müzakere Çerçeve Belgesini imzalamasına paralel olarak bunun bölgenin kalkınmasına ivme kazandıracakı belirtilerek, uluslararası örgütler nezdinde karşılıklı adaylıkların desteklenmesi de ilk defa bu zirvede seslendirilmiştir.²⁹ Son olarak bu zirvede gerçekleştirilen en önemli gelişmelerden biri zirve bildirilerinin Türkçe ve Rusça olarak değil, Kazakça, Kırgızca ve Türkçe olarak imzalanmaya başlamasıdır³⁰. Bu değişim söz konusu ülkeler arasında ortak bir alfabe söylemini dile getirirse de bu yine söylem düzeyinde kalmıştır.

3. Kurumsal Yapı Etrafında İlişkilerin Yeniden Şekillenmesi: Türk Keneşi (Konseyi)

²⁷ Güneş, **a.g.e.**, s. 742.

²⁸ 60. Hükümet programının dış politika bölümünde "...Orta Asya Türk Cumhuriyetleri ile tarihi, kültürel ve sosyal yakınlığımıza rağmen, bu ülkeler ile ilişkilerde beklentilerin sağlanamadığı bir gerçektir..." ifadeleri yer almaktadır. Tamamı için bkz.: <https://www.akparti.org.tr/parti/parti-programi/>, (Çevrimiçi), 5 Aralık 2019

²⁹ Mehmet Seyfettin Erol, Kadir Ertaç Çelik, Türk Dünyası'nda İşbirliği Denemesi: Türk Keneşi ve Kazakistan, **Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi**, No:2, C:17, 2017, s. 21.

³⁰ Mert, **a.g.e.**, s.278.

2006 yılında bir örgütlenmeye gidilmesinin kararlaştırılmasının ardından buna yönelik atılan ilk adım 2008 yılında İstanbul Antlaşması ile kurulan TÜRKPA'dır.³¹ Parlamento diplomasisi araçları aracılığıyla devletler arasında politik diyalogun gelişmesine katkıda bulunmak üzere kurulan TÜRKPA, Azerbaycan, Türkiye, Kazakistan ve Kırgızistan'ın onayıyla kurulmuştur. Bunu takip eden süreçte 2009 yılında gerçekleşen Nahcivan Zirvesi her ne kadar ilişkileri kurumsal bir zemine oturtsa da, 2011 yılına kadar sürecin kısıp sesle işletildiği açıkça görülmektedir. Nitekim dört Cumhuriyet ve Türkiye tarafından Konsey'in kurucu antlaşması imzalanmasına rağmen hiçbir ülkenin medya araçlarında, kamuoyunda öncelikli olarak yer almamıştır. Nahcivan Antlaşmasında Türk Konseyi'nin amacının, Ortak dil, tarih ve kültüre sahip olan ülkeler arasındaki ilişkilerin güçlendirip, derinleştirilmesi olarak belirtilmektedir. Antlaşmada ayrıca ekonomi ve ticaretin uluslararası ilişkilerdeki rolüne değinilmesi, zirvelerin devamı niteliğinde olan bu kurumsal yapının da siyasi işbirliğinden çok sosyoekonomik ve kültürel alandaki işbirliğine odaklanılacağını göstermektedir. Zirveler sürecinin son halkasını oluşturan 2010 tarihli İstanbul Zirvesinde ise, Konsey'in İstanbul'da yerleşik Sekreteryaya kurulmuş ve genel sekreterliğe dört ülkenin de onayıyla Halil Akıncı getirilmiştir. Konseyin kardeş kuruluşları Türkiye'de yerleşik TÜRKSOY ve Bakü'de yerleşik TÜRKPA'ya ek olarak, aynı yıl Nursultan'da Türk Akademisi'nin akademik anlamda işbirliğinin geliştirilmesi için Türk Akademisi ve 2012 yılında Türk kültür mirasının muhafazası için Bakü'de kurulan Türk Kültür ve Miras Vakfı'dır³².

1992 yılından beri belli aralıklarla uluslararası sistemde, bölgesel alt sistemlerde ve ulusal yapılarda meydana gelen değişikliklere paralel olarak düzenlenen zirveler ruhundan hareketle bölgesel bir örgüt olarak kurumsallaşan Türk Konseyi, Nahcivan Antlaşmasında amacının belirtildiği 1. Madde³³ çerçevesinde ilgili ülkeler ve Türkiye arasında birçok alanda işbirliğini geliştirerek somut projeler üretmeyi hedeflemektedir. Bu doğrultuda 2011 yılından itibaren gerçekleştirilen Türk Konseyi

³¹ Mert, a.e., s.279.

³² Erol, Çelik, a.g.e., s. 24.

³³ Nahcivan Antlaşmasının giriş bölümünde örgütün amacı "...siyasi, ticari, ekonomik, bilim, teknoloji. Askeri-teknik, eğitim, ulaştırma gibi alanlarda ortak çıkarları ilgilendiren etkin bölgesel ve ikili ilişkilerin teşvik edilmesi,.." şeklinde ifade edilmektedir.

Zirvelerinin her biri işbirliği sektörlerinden birine özel olarak yapılmakta ve bunun içeriği örgütün organları tarafından şekillenmektedir³⁴. Bu bağlamda yapılan zirveler özelinde Türk Konseyi'ni (Keneşi) siyasi, ekonomik ve diğer düzlemlerden incelemek kurumun Türk Orta-Asya ilişkilerine olan etkisinin daha iyi şekilde anlaşılmasını sağlayacaktır.

3.1. Türkiye Orta Asya İlişkilerinde Zayıf Halka: Türk Keneşi ve Siyasi İlişkiler

Her ne kadar Soğuk Savaştan sonra siyasi nedenler ön plana çıktıysa da birçok sebepten dolayı Türkiye bölgede diğer sektörlerde etkin olmaya çalışarak ikincilik için mücadele vermeye başlamıştı. 2011 itibariyle kurulan Türk Keneşinin Türkiye-Orta Asya ilişkilerinin siyasi zeminine belli başlı kıpırdama etkisi olmasına rağmen en zayıf entegrasyon alanıdır. Siyasi entegrasyonu güçlendirmek için atılan cılız adımlardan ilki, Konsey'in senelik toplantılarının dışında BM Genel Kurulu marjında dışişleri bakanları tarafından gerçekleştirilen görüşmelerin arttırılmasıdır. Bu bağlamda 2013 yılından beri devam eden bakan yardımcılar düzeyindeki güvenlik görüşmelerinden henüz bir sonuç alınamamıştır. Dolayısıyla iki noktada, siyasi ilişkilerin gelişimi söz konusudur. Bunlardan ilki 1990'lı yılların ortalarına doğru güven kaybından dolayı gerçekleştirilemeyen "uluslararası örgütlerde ortak hareket etme refleksidir". Bu konuda BM'de belli oranda eşgüdümlü şekilde oy kullanılmalıdır söylemi benimsenmiş ve BM Güvenlik Konseyindeki geçici üyelik statüsüne her sene bir ülke desteklenmesinde karar kılınmıştır.³⁵ Ayrıca gerektiği hallerde belirlenen uluslararası örgütlerin toplantısı çerçevesinde, konseyin üye ülkelerinin Dış İşleri Bakanları ortak açıklama yapabilmektedir³⁶.

Siyasi entegrasyona yönelik atılan adımlardan biri de 2013 yılında gerçekleşen 3. Türk Konseyi Zirvesinde imzalanan İşbirliği Protokolünce yapılması kararlaştırılan ve 2014 yılında ilk kez Türkiye'de başlatılan Genç Diplomatlar Ortak Eğitim

³⁴ Baki, **a.g.e.**, s.149.

³⁵ Halil Akıncı, Türk Konseyi Hakkında Analiz, **Hazar World**, No:10, 2013, s. 39.

³⁶ Bu bağlamda 2013 tarihli Afganistan için ortak tutum ve Mısır'da meydana gelen olaylara ilişkin Ortak Bildiri yayınlanmıştır. Detayları için bkz.: **a.e.**, s.40-41.

Programı'dır. Türk Keneşi uzmanları tarafından önemli ve özgün bir faaliyet olarak görülen bu programdan 2019 yılına kadar 150'nin üstünde genç diplomat mezun olmuştur. Programın içeriği proje koordinatörleri tarafından "İki hafta boyunca üye devletlerin önemli başbakan, bakan, emekli veya çalışan değerli simaları ile genç diplomatların bir araya gelerek ortak dil, tarih ve kültür bilincinin aşılandığı bölgesel ve uluslararası meselelerin Türk Dünyası şuuruyla ele alınması" olarak belirlenmiştir. Bu bağlamda son dönemlerde eğitimden geçen diplomatların büyükelçiliklerde karşılaşmaları, programın başarıya ulaştığını bize göstermektedir.³⁷ Ayrıca bu zirvede alınan karar ile TÜRKPA'nın tıpkı AGIT gibi üye ülkelerde seçimleri izlemesi kararlaştırılmıştır.

2018 yılında Bişkek'te yapılan 6. Zirve de Macaristan'ın gözlemci üye olarak Türk Keneşine dahil olması ve akabinde çok hızlı bir giriş yaparak Başbakan Orban'ın Türk Keneşi toplantılarında kendini Türk olarak tarif etmesi 2019 yılında Konseyin Macaristan'da Avrupa ofisinin açılması, siyasi işbirliğine yönelik atılan en önemli adımlardan biridir³⁸. Bir diğer önemli adım ise 2019 yılında Bakü'de yapılan 7. Zirve de Özbekistan'ın da Türk Keneşine dahil olmasıdır. Bu bağlamda tek eksik halkanın Türkmenistan olması, zirvelerin kurumsal bir yapıya oturmasının ardından yaşanan olumlu gelişmelerin bir ürünüdür³⁹. Tüm bu gelişmelere rağmen örgütün Türkiye ve Orta Asya ülkeleri arasındaki siyasi ilişkileri ancak belli bir düzeye kadar ilerletebildiği ve gerek Türkiye gerekse Türki Cumhuriyetler tarafından atılan adımlarda diğer uluslararası aktörlerin göz ardı edilmediği açıkça görülmektedir. Siyasi işbirliğinin artırılması için uluslararası örgütlerle işbirliğine oldukça önem veren Türk Keneşi, buna paralel olarak Ekonomik İşbirliği Teşkilatının toplantılarına gözlemci üye olarak katılmakta ve BM'nin alt örgütlenmeleri olan Medeniyetler İttifakı, UNDP ve AGIT gibi teşkilatlarla yoğun ilişkiler sürdürmeye çalışmaktadır.

³⁷ Ali Çiviler "Türk Konseyi Genç Diplomatlar 6. Ortak Eğitim Program Katılımcıları TURKPA ve Haydar Aliyev Merkezini Ziyaret Etiler", **Türk Keneşi**, 17.05.2019, https://www.turkkon.org/tr/haberler/turk-konseyi-genc-diplomatlar-6-ortak-egitim-programi-katilimcileri-turkpa-ve-haydar-aliyev-merkezini-ziyaret-ettiler_1823, (Çevrimiçi) 5 Aralık 2019.

³⁸ Erkan Avcı, "Türk Konseyi Kırgızistan'da Başladı, Macaristan'da Katıldı", **Euronews.**, 03.09.2018, <https://tr.euronews.com/2018/09/03/-turk-konseyi-6-devlet-baskanlari-zirvesi-kirgizistan-da-basladi>, (Çevrimiçi) 5 Aralık 2019

³⁹ Shoirakhon Nurdinov, "Özbekistan, Türk Keneşine Üye Oldu", **TUGAM**, 23.10.2019, <https://www.gocvakfi.org/tr/2019/10/23/ozbekistan-turk-kenesine-uye-oldu/>, (Çevrimiçi) 5 Aralık 2019

Türk Keneşi ayrıca yaklaşık 20 milyonun üzerindeki Türk diasporasının Türk-Orta Asya siyasi ilişkilerinde kilit bir rol oynadığı kanaatindedir ve bu bağlamda diaspora forumları gerçekleştirilmektedir.⁴⁰ Ancak diasporanın genelde orta ölçekli ve küçük ölçekli işletmelere sahip olması, bu anlamda siyasi işbirliğine istenilen etkiyi sağlayamamaktadır.

3.2. Türkiye Orta Asya İlişkilerinin Bel Kemiği: Türk Keneşi Çerçevesinde Ekonomik İlişkiler

Bağımsızlıklarını kazandıktan sonra Orta Asya ülkelerinde serbest piyasa ekonomisiyle eklemlenme kimi devletler için 500 gün içinde Şok Terapi yöntemi, kimi devletler için aşamalı geçiş stratejisi şeklinde uygulanmıştır.⁴¹ Irak-İran savaşından dolayı yatırımcılarını göndererek edindiği tecrübe ve neoliberal iktisat politikalarına geçen Türkiye ekonomik olarak model bir ülke durumundaydı. Bu bağlamda Türkiye Orta Asya ilişkilerinin bel kemiğini de zirveler döneminde olduğu gibi kurumsal bir yapının oluştuğu dönemde de ekonomi oluşturmaktadır. Bunun en temel göstergesi, 2011 tarihli ilk zirvenin konusunun ekonomi olarak seçilmesidir. Zirvede ilişkilerin geliştirilmesi için temel amacıyla “dünya ekonomisiyle” entegre olmak olduğu belirtilmiş, özel sektör ve kamu sektörünün birlikteliğine önem verilerek, bu alanda yatırım ortamının iyileştirilmesi, ekonominin çeşitlendirilmesi ve bunların koordineli olarak yapılabilmesi için ülkelerin ekonomi bakanlarının sık sık bir araya gelmesi kararlaştırılmıştır.⁴² Bu bağlamda Almata Zirvesinde, yatırımların arttırılması ve özel sektörler arasındaki ilişkilerin geliştirilebilmesi için ortak bir yatırım portalı olan Türk İş Konseyi kurulmuştur.⁴³ Ayrıca Özel şirketlerin

⁴⁰ Ercan Durdular, Türk Dünyasının Geleceğe Açılan Penceresi: Türk Keneşi, **Türk Yurdu Dergisi**, No:342, 2016, s. 12.

⁴¹ Hakan Güneş, “Sovyet Sonrası Orta Asya’da Kalkınma Modelleri: Yapısal Dönüşümün Karşılaştırmalı Analizi”, **Kalkınma ve Küreselleşme**, Ed. Saniye Dedeoğlu, Turan Subaşat, Bağlam Yayıncılık, 2004, s.323.

⁴² Özge Pan, “Türk Konseyi Ekonomik İşbirliği Çalışma Gurupları İlk Toplantılarını İstanbul’da Gerçekleştirdi”, **Türk Keneşi**, 25.03.2012, https://www.turkkon.org/tr/haberler/turk-konseyi-ekonomik-isbirligi-calisma-gruplari-istanbulda-ilk-toplantilarini-gerceklestirdi_122, (Çevrimiçi) 5 Aralık 2019

⁴³ Mert, **a.g.e.**, s.282.

katılım sağladığı iş forumları düzenlenerek üye ülkeler arasında sanayi bölgeleri ve istatistik kurumları arasında mutabakatlar imzalanmıştır.

Konsey'in kurulduğu 2009 tarihinden bugüne kadar üye devletler arasında 9'u bakanlar düzeyinde, 11'i kıdemli uzmanlar seviyesinde toplam 20 ekonomik toplantı gerçekleştirilmiştir. Söz konusu toplantılarda diğer işbirliği alanlarında olduğu gibi proje ve programlar şekillenmektedir. Konsey olarak 10, ilişkiler olarak 30. Yılına girerken Türk-Orta Asya ülkeleri arasında ekonomik ilişkilerde ciddi ilerlemeler kat edilmiştir⁴⁴. Örneğin ilk olarak 2014 yılında Bodrumda gerçekleşen 4. Zirvede İlham Aliyev'in teklifi üzerine "ortak yatırım fonu kurulmasına" dair çabalar başlamıştır.⁴⁵ Diğer devlet başkanlarının da desteğiyle konuya ilişkin bir dizi teklif toplantı yapılmıştır. Ancak MTA fiyatlarının geçtiğimiz senelerde yaşadığı düşüş, projenin hızını yavaşlatmıştır. Ayrıca 17 Mayıs 2019'da Nursultan'da Türk Ticaret ve Sanayi Odasının kurucu antlaşması imzalanmıştır⁴⁶. Sekretaryası İstanbul'da bulunan bu oda, bu ülkelerde ticari toplulukların ihtiyaç ve gereksinimlerinin karşılanması ve üretken projeler gerçekleştirilebilmesi için oldukça önemlidir. Yine Türk Keneşi gerçekleştirdiği 2 iş forumu⁴⁷ ile üye ülkelere 1000'den fazla iş adamının birçok antlaşma imzalamasına neden olmuştur. İlişkilere yönelik bir başka girişim ilerleyen aylarda faaliyete geçmesi beklenen Türkic Business isimli web-portal'dır. Bunun ile gerek üye ülkeler gerekse çevredeki ülkelere ilişkin şirketlere rehberlik ederek faydalı ekonomik veriler ve anlık haberlere yönelik ihtiyaçların karşılanması hedeflenmektedir. Ekonomik ilişkilerin geliştirilmesi için konsey İslam Ülkeleri İstatistik Ekonomik Sosyal Araştırma ve Eğitim merkezi ile birlikte üye ülkelerdeki ticaret ve yatırım ortamının artırılması ve serbest ticaretin önündeki engellerin tespitine yönelik kapsamlı bir rapor hazırlanması için çalışmalara başlamıştır.⁴⁸ Son

⁴⁴ Erol, Çelik, a.g.e., s.21.

⁴⁵ Baki, a.g.e., s.153.

⁴⁶ Özge Pan, "Türk Dili Konuşan Ülkeler Astana Ekonomik Forumu Çerçevesinde Türk Konseyi Sekretaryası Tarafından Nur-Sultan'da düzenlenen imza töreninde, Ortak Ticaret ve Sanayi Odasını Kurmuşlardır", **Türk Keneşi**, 17.05.2019, https://www.turkkon.org/tr/haberler/turk-dili-konusan-ulkeler-astana-ekonomik-forumu-cercevesinde-turk-konseyi-sekretaryasi-tarafindan-nur-sultanda-duzenlenen-imza-torende-ortak-ticaret-ve-sanayi-odasini-kurmuslardi_1824, (Çevrimiçi) 5 Aralık 2019.

⁴⁷ İş forumlarının ilki Eylül ayında Taşkent, ikincisi ise zirve marjında Ekim ayında Bakü'de 2019 yılında gerçekleştirilmiştir.

⁴⁸ Mehmet Şefik Yurtçüçek, "Türk Keneşi, İslam Ülkeleri İstatistik, Ekonomik ve Sosyal Araştırma ve Eğitim Merkezi (SESRIC) Tarafından Düzenlenen Özel Konulu Oturuma Katıldı", **Türk Keneşi**,

aşamasına gelinen bu raporun 2020 yılındaki zirvenin raporunda sunulması beklenmektedir.

Ekonomik olarak yaşanan gelişmeler ve ilerletilen süreçler Türk Keneşi bünyesinde Türkiye ve Türki Cumhuriyetler arasındaki iktisadi ilişkilerin ciddi bir ilerleme kat ettiği görülmektedir. Ancak bununla birlikte, özellikle son dönemde meydana gelmesi planlanan/gelen küresel, bölgesel veya ülkesel ölçekteki ekonomik krize yönelik alınan hiçbir tedbir bulunmamaktadır. Ayrıca, birliğe üye olan Orta Asya ülkelerinden bir kısmı (Kazakistan, Özbekistan) ve Azerbaycan rantiyeye ekonomik modeline sahip, ekonomik kalkınmasını hammaddeye dayandırmakta ve temel tüketim ürünlerini bile üretememektedir. Kırgızistan ise, finansal serbestleşmenin en ağır yaşandığı, en fazla cari aşığı sebep olan ülkedir. Bu bağlamda iktisadi ilişkilerin geliştirilebilmesi için konsey üyeleri tarafından belli inisiyatifler alınarak bunu önleyici politikalar tasarlanmalıdır.

3.3. Diğer Düzlemlerde Türk Keneşi'nin Türkiye Orta Asya İlişkilerine Etkisi

Siyasi alanda geliştirilmeye çalışılan ilişkilere yönelik gösterilen çabanın çoğu zaman tek taraflı olduğu çalışmada şu ana kadar ele alınan gelişmeler ışığında açıkça görülmektedir. Ancak her ne kadar dönem dönem kısık sesle dillendirilmeye çalışılsa da genel olarak “Orta Asya'nın ağabeyi” politikasının bir kenara itilmesi ekonomik ve kültürel alanda gerçekleştirilecek işbirliğine yoğunlaşılmasına yol açmış, bu bağlamda tıpkı 1990'larda olduğu gibi Türk Konseyi zirvelerinde de ulaşım/ulaştırmadan eğitime, turizmden medyaya, sağlıktan SAM'lar arası işbirliğine birçok alanda yeni işbirliği mekanizmaları geliştirilerek ilişkilere yeni bir boyut kazandırılmaya çalışılmıştır.

Eğitim teması özelinde yapılan ilk büyük adım 2009 yılında kurulan Türk Akademisidir. Bununla birlikte 2012 tarihli Türk Konseyi 2. Bişkek Zirvesinde,

03.10.2016, https://www.turkkon.org/tr/haberler/turk-kenesi-islam-ulkeleri-istatistik-ekonomik-ve-sosyal-arastirma-ve-egitim-merkezi-sesric-tarafindan-duzenlenen-ozel-konulu-oturuma-katilmaktadir_1033, (Çevrimiçi) 5 Aralık 2019.

spordan sanata, değişim programlarından ortak eğitim kurumlarına birçok alanda işbirliğini geliştirmeyi hedefleyen Türk Üniversiteler birliği 15 ülke bünyesinde kurulmuştur. Türk Keneşi yükseköğretim alanı oluşturmak amacıyla her 2 kurumunda temsilcilerinin katıldığı, 2013 yılında gerçekleşen hazırlık toplantısında, Atatürk Üniversitesi oy birliği ile Türk Üniversiteler Birliği genel başkanlığına seçilmiştir.⁴⁹ Bunu takip eden süreçte Bişkek’te gerçekleşen ikinci toplantı ile yükseköğretim alanı oluşturulmuş ve bu çerçevede Mevlana ve Orhun gibi değişim programları 2013 tarihli toplantıda kararlaştırılmıştır.⁵⁰ Bütün bu çabalara rağmen 1990’larda yaşanan öğrenci kalabalığına bir türlü ulaşamamış, değişim programları ile gelen öğrencilerin sayısı her geçen yıl daha da azalmıştır. Örneğin, Orhun değişim programı ile gelen yabancı öğrencilerin sayısı 2015 yılında 112 iken bu rakam 2017-2018 yılında 47’ye kadar düşmüştür.⁵¹ Eğitim alanında yaşanan en büyük eksikliklerden biri de Orta Asya’daki Türk üniversitelerine atanan yöneticilerin uzun süre görevde kalmalarından dolayı sistemin yozlaşması ve bölgede ki diğer ülkeler tarafından kurulan üniversitelerin gerisinde kalmasıdır.

Ulaştırma özelinde ürünlerin arzu edilen pazarlara en ucuz ve hızlı şekilde ulaştırılması için üye ülkeler arasında etkin bir ulaşım ağına sahip olunması hedefinden hareketle 2013 yılında gerçekleşen Gebele zirvesinin teması ulaştırma ve bağlantılılık olarak belirlenmiştir. Hazar’ın orta koridorunun tercih edilecek bir ulaştırma güzergahına dönüştürülebilmesine yönelik olarak zirvenin ardından Temmuz 2013’te Bakü’de Ulaştırma Bakanları Birinci Toplantısı gerçekleştirilmiş. Merkez koridorun stratejik öncelik haline gelmesi için toplantıda Ortak İşbirliği Protokolü imzalanmış ve bunun ilk ayağı Bakü, Altay ve Samsun limanları arasında imzalanan Kardeş Limanlar Antlaşması ile oluşturulmuştur. 2014 yılında Azerbaycan’ın Alyat Limanının açılışı gerçekleştirilmiş ve 2018 yılında Kurik Limanı antlaşma çerçevesine eklenmiştir.⁵² Önümüzdeki dönemde Mersin ve Türkmenbaşı limanlarının da dahil olmasının planlandığı antlaşma, ulaştırma özelinde gelinen noktada bir başarı sağlandığını bize göstermektedir.

⁴⁹ Mert, **a.g.e.**, s.282.

⁵⁰ **A.e.** s. 283.

⁵¹ Çiğdem Şahin, “Kamu Diplomasisi Kapsamında TÜRKÜNİB Orhun Değişim Programı’nın Değerlendirilmesi”, **Türk Dünyaları Araştırmaları Sempozyumu**, No:1, C:2, 2019, s.66.

⁵² Baki, **a.g.e.**, s.156.

2014 yılında Bodrum'da gerçekleştirilen zirvenin konusu turizm olarak belirlenmiş ve bu doğrultuda tarihi İpek Yolu'nun üzerinde yer alan ülkeler arasında turistik ziyaretlerin arttırılacağı ve İpek yolunun turizm merkezi olarak diğer ülkelere tanıtılacağı kararlaştırılmıştır. Ayrıca bölgenin lezzetlerinin, doğasının ve kültürel etkinliklerinin de tanıtılması için ülkelerde eş zamanlı olarak Türk Keneşi tanıtım günleri yapılması kararlaştırılmıştır. İmzalanan Ortak Turizm İşbirliği protokolü ile Kazakistan'ın öncülüğünde "Modern İpek Yolu" isminde bir turizm paketinin oluşturulması kararlaştırılmıştır.⁵³ Yine de tur paketinin 2018 yılında dört yıl gibi uzun bir sürenin sonunda tamamlanabilmesi, bu anlamda çalışmaların hızlandırılması gerekliliğini ortaya koymaktadır.

Bodrum zirvesinde ortaya atılan konulardan biri de ortak Türk eğitim televizyonu kurulmasıdır. Bundan hareketle Ancak 2015 yılında gerçekleşen Almata zirvesi, medya sektörü üzerinden şekillenmiştir⁵⁴. 2015 yılında Rusya ve Türkiye arasında Suriye özelinde yaşanan geriliminde etkisiyle Orta Asya devletleri başta BDT'ye benzer ortak haber kanalı oluşturulması konusunda mutabık kaldıysa da daha sonra bundan vazgeçilmiştir. Rus Uçak Krizi'nin ardından Türkiye'de yaşanan darbe süreci ile birlikte ilişkiler tekrar dondurulma sürecine girmiş ve bir sonraki zirve ancak 2018 yılında gerçekleşebilmiştir.

Sağlık sektörü TİKA'nın da oynadığı rol özelinde etkileşimin arttırılmaya çalışıldığı önemli sektörlerden biridir. 2015 yılında Tacikistan'ın başkenti Duşanbe'de Organ ve Doku Nakli ulusal araştırma merkezi kurulmuştur. Ayrıca Türkmenistan'a İnsan Kaynaklarının İyileştirilmesi Projesi kapsamında 40 doktor gönderilerek, sağlık alanındaki eksiklikler saptanmaya çalışılmıştır: Aynı yıl içinde Kırgızistan'da Sağlık Bakanlığıyla imzalanan protokol çerçevesinde kullanılmaz durumda olan üç

⁵³ Farrukh Jumayev, "Türk Konseyi Kervansaray Projesi Kapsamında Saha Ziyareti Gerçekleştirdi", **Türk Keneşi**, 18.10.2019, https://www.turkkon.org/tr/haberler/turk-konseyi-kervansaray-projesi-kapsaminda-saha-ziyareti-gerceklestirdi_1910, (Çevrimiçi) 5 Aralık 2019.

⁵⁴ Durdular, **a.g.e.** s.344.

hastanenin tadilatı gerçekleştirilerek, kamuya açılmıştır.⁵⁵ Son olarak, 15 Ekim 2018 yılında gerçekleşen son zirve KOBİ'lerin (Küçük ve Orta Büyüklükteki İşletmeler) desteklenmesi üzerinden yine ekonomi merkezli olarak gerçekleşmiştir.⁵⁶

Sonuç Yerine: Gelecekte Türk Keneşi'nin Türkiye Orta Asya İlişkilerine Etkisi

Çalışmada da anlatılmak istendiği gibi özellikle Türkiye özelinde her ne kadar ilk etapta ilişkilerin siyasi düzlemde tasarlanarak daha kapsamlı bir birlikteliğe gidilmesi amaçlandıysa da, gerek Türki Cumhuriyetlerindeki karar alıcıların siyasalarında, gerekse uluslararası sistemde meydana gelen değişimlere paralel olarak üçüncü aktörlerin duruma müdahalesi ilişkilerin ekonomik temelli, ekonomik ve kültürel işbirliği çatısı altında sürdürülmesine olanak sağlamıştır. Orta Asya ülkelerinde Soğuk Savaşın sona yaklaştığı süreçte Baltık veya Kafkasya ülkelerinde olduğu gibi şiddetli ayaklanmaların olmaması, bunun sadece belli oranda ekolojik veya çevresel nedenlerle gerçekleşmesi Orta Asya'nın "Bağımsız oldular mı yoksa bırakıldılar mı?" sorunsalının dayandırıldığı en önemli gerekçelerden biridir. Üstelik Sovyetler Birliğinin devamındaki liderlerin/elitlerin adeta şapka değiştirerek devam etmesi, Orta Asya devletlerinde Sovyet hayaletinin her zaman var olacağı gerçeğiyle Türkiye'nin yüzleşmesini sağlamış, ekonomik düzlemde yaşanan sıkıntıların da etkisiyle bölgede model ülke olma vasfını devam ettirse de lider ülke olma gayretinden belli oranda vazgeçmiştir. Ancak tüm bunlar Türkiye'nin bölgede etkin bir aktör olmadığı sonucunu da doğurmamaktadır. Türkiye, Rusya'dan sonra bölgede birçok alanda ikinci aktör olmak için mücadele eden hatta yumuşak güç stratejisi olan kamu diplomasisi araçlarını verimli şekilde kullandığı birçok alanda ve kurumda öncü aktör durumundadır. 2011 yılında benimsediği siyasanın etkisiyle ilginin Orta Doğu ve sonra Afrika'ya kaymasıyla Orta Asya'ya verilen önemin azaldığı açıktır. Bunun en önemli göstergesi Orta Asya'ya yönelik olarak tasarlanan ancak daha sonra birçok ülkede ve bölgede faaliyet gösteren TİKA'nın verileridir.

⁵⁵ Nurçin Yıldız v.d., **TİKA 2015 Faaliyet Raporu**, 2015, s. 33-49. Daha fazlası için bkz.: <https://www.tika.gov.tr/upload/2017/05/Faaliyet%20Raporu%202015/2015%20Faaliyet%20Raporu.pdf>, (Çevrimiçi) 5 Aralık 2019.

⁵⁶ Türk Konseyi Altıncı Zirve Toplantısı Basın Duyurusu için bkz.: https://www.turkkon.org.tr/haberler/turk-konseyi-altinci-zirve-toplantisi-basin-duyurusu_1670, (Çevrimiçi) 5 Aralık 2019

TİKA'nın 2014 yılından beri toplam bütçesinden Orta Asya ülkelerine ayrılan pay grafikte görüldü gibidir.⁵⁷ Bu bağlamda 2014 yılından itibaren bir artış söz konusudur, bu artışta 1992 yılında başlayan zirvelerden itibaren aktif bir çabanın ürünü olan Türk Keneşinin rolü de oldukça fazladır. Ancak %100'lük pay içerisinde Orta Asya'ya ayrılan pay genele vurulduğunda oldukça düşüktür. Bu bağlamda son zirvenin de yine ekonomi temelli yapılması Türkiye Orta Asya ilişkileri arasındaki ilişkiye ekonomik ve kültürel temelli etkide bulunmaya devam edeceğini bize göstermektedir. Alınan kararların uygulamada ki aksaklığı ve yavaşlığı ise her dönem devam eden bir sorundur.

Sonuç olarak, tüm bu saptamalara rağmen, yaşanan gelişmeler “değerli” bir çaba olarak görülmeli ve Türkiye'nin diğer aktörlere rağmen bölgede birçok alanda etkili ikinci veya üçüncü aktör olması takdir edilmelidir.

⁵⁷ Grafik, TİKA'nın belirtilen yıllarda yayınladığı raporlarda belirtilen verilerin toplanmasıyla oluşturulmuştur. TİKA'nın tüm faaliyet raporlarına ulaşmak için bkz.: https://www.tika.gov.tr/tr/yayin/liste/tika_faaliyet_raporlari-22.

Kaynakça

- Akıncı, Halil. Türk Konseyi Hakkında Analiz, **Hazar World**, No:10, 2013, s. 39.
- Andican, Ahad. **Osmanlıdan Günümüze Türkiye ve Orta Asya**, İstanbul, Doğan Yayıncılık, 2009.
- Avcı, Erkan. “Türk Konseyi Kırgızistan’da Başladı, Macaristan’da Katıldı”, **Euronews**, 03.09.2018, <https://tr.euronews.com/2018/09/03/-turk-konseyi-6-devlet-baskanlari-zirvesi-kirgizistan-da-basladi>, (Çevrimiçi) 5 Aralık 2019
- Baki, Musabay Pelin. Avrasya’da Bölgesel İşbirliği Sürecinden Bölgesel İşbirliği Mekanizmasına: Türk Konseyi, **Bilge Strateji**, C.6, No: 11, 2014, s.142.
- Büyükakıncı, Erhan. Sovyet Sonrası Orta Asya’da Türkiye’nin Dış Politika Açılımları: Özbekistan ve Türkmenistan İle İlişkiler, **Türk Dış Politikasının Analizi**, Ed. Faruk Sönmezoğlu, DER Yayınları, 2004, s.781-804
- Çiviler, Ali. “Türk Konseyi Genç Diplomatlar 6. Ortak Eğitim Program Katılımcıları TURKPA ve Haydar Aliyev Merkezini Ziyaret Etiler”, **Türk Keneşi**, 17.05.2019, https://www.turkkon.org/tr/haberler/turk-konseyi-genc-diplomatlar-6-ortak-egitim-programi-katilimcilari-turkpa-ve-haydar-aliyev-merkezini-ziyaret-ettiler_1823, (Çevrimiçi) 5 Aralık 2019.
- Demir, Ali Faik. **Türk Dış Politikasında Liderler: Süreklilik ve Değişim Söylem ve Eylem**, İstanbul, Bağlam Yayıncılık, İstanbul, 2007.
- Durdular, Ercan. Türk Dünyasının Geleceğe Açılan Penceresi: Türk Keneşi, **Türk Yurdu Dergisi**, No:342, 2016, s. 8-19.
- Erol, Seyfettin Mehmet, Çelik, Ertaç Kadir. Türk Dünyası’nda İşbirliği Denemesi: Türk Keneşi ve Kazakistan, **Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi**, No:2, C:17, 2017, s. 21.
- Güneş Hakan. “Sovyet Sonrası Orta Asya’da Kalkınma Modelleri: Yapısal Dönüşümün Karşılaştırmalı Analizi”, **Kalkınma ve Küreselleşme**, Ed. Saniye Dedeoğlu, Turan Subaşat, Bağlam Yayıncılık, 2004, s.315-353.

Güneş, Hakan. “Türkiye-Orta Asya İlişkileri”, **XXI. Yüzyılda Türk Dış Politikasının Analizi**, Ed. Faruk Sönmezoğlu, Nurcan Özgür Baklacıoğlu, Özlem Terzi, İstanbul, DER Yayınları, 2012, s. 717.

Jumayev, Farrukh. “Türk Konseyi Kervansaray Projesi Kapsamında Saha Ziyareti Gerçekleştirdi”, **Türk Keneşi**, 18.10.2019, https://www.turkkon.org/tr/haberler/turk-konseyi-kervansaray-projesi-kapsaminda-saha-ziyareti-gerceklestirdi_1910, (Çevrimiçi) 5 Aralık 2019.

Lane, David. **Soviet Society Under Perestroika**, London, Routledge, 1992.

Mert, Osman. Türk Konseyi (Keneşi) Türk Üniversiteler Birliği ve Türk Üniversiteler Birliği I. Genel Kurul, A.Ü. **Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi**, No:53, 2015, s.273-290.

Özkan, Gökhan. Soğuk Savaş Sonrası Orta Asya ve Kafkasya Ekseninde Türkiye-NATO-Rusya İlişkileri ve Türk Dış Politikasına Yansımaları, **Gazi Üniversitesi İ.İ.B.F. Dergisi**, No:1, C:12, 2010, s.109-132.

Pan, Özge. “Türk Konseyi Ekonomik İşbirliği Çalışma Gurupları İlk Toplantılarını İstanbul’da Gerçekleştirdi”, **Türk Keneşi**, 25.03.2012, https://www.turkkon.org/tr/haberler/turk-konseyi-ekonomik-isbirligi-calisma-gruplari-istanbulda-ilk-toplantilarini-gerceklestirdi_122, (Çevrimiçi) 5 Aralık 2019

Pan, Özge. “Türk Dili Konuşan Ülkeler Astana Ekonomik Forumu Çerçevesinde Türk Konseyi Sekretaryası Tarafından Nur-Sultan’da düzenlenen imza töreninde, Ortak Ticaret ve Sanayi Odasını Kurmuşlardır”, **Türk Keneşi**, 17.05.2019, https://www.turkkon.org/tr/haberler/turk-dili-konusan-ulkeler-astana-ekonomik-forumu-cercevesinde-turk-konseyi-sekretaryasi-tarafindan-nur-sultanda-duzenlenen-imza-torende-ortak-ticaret-ve-sanayi-odasini-kurmuslardir_1824, (Çevrimiçi) 5 Aralık 2019.

Nurdinov, Shoirakhon. “Özbekistan, Türk Keneşine Üye Oldu”, **TUGAM**, 23.10.2019, <https://www.gocvakfi.org/tr/2019/10/23/ozbekistan-turk-kenesine-uye-oldu/>, (Çevrimiçi) 5 Aralık 2019

Solak, Fahri. Türkiye-Orta Asya İlişkileri Dış Ticaret İlişkilerinin Gelişimi, **Marmara Üniversitesi İ.İ.B.F. Dergisi**, No:1, 2003, s.69-96.

Şahin, Çiğdem. “Kamu Diplomasisi Kapsamında TÜRKÜNİB Orhun Değişim Programı’nın Değerlendirilmesi”, **Türk Dünyaları Araştırmaları Sempozyumu**, No:1, C:2, 2019, s.61-70.

Yurtçiçek, Şefik Mehmet. “Türk Keneşi, İslam Ülkeleri İstatistik, Ekonomik ve Sosyal Araştırma ve Eğitim Merkezi (SESRIC) Tarafından Düzenlenen Özel Konulu Oturuma Katıldı”, **Türk Keneşi**, 03.10.2016, https://www.turkkon.org/tr/haberler/turk-kenesi-islam-ulkeleri-istatistik-ekonomik-ve-sosyal-arastirma-ve-egitim-merkezi-sesric-tarafindan-duzenlenen-ozel-konulu-oturuma-katilmaktadir_1033, (Çevrimiçi) 5 Aralık 2019.

Terzioğlu, Sırrı Süleyman. Uluslararası Hukuk Açısından Türkmenistan’ın Daimi Tarafsızlık Statüsü, **Dokuz Eylül Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi**, No:2, C:14, 2012, s. 64-81.

Yıldız Nurçin v.d. Uluslararası Hukuk Açısından Türkmenistan’ın Daimi Tarafsızlık Statüsü, **Dokuz Eylül Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi**, No:2, C:14, 2012, s. 64-81.

Zarakol, Ayşe. **Yenilgiden Sonra: Doğu Batı İle Yaşamayı Nasıl Öğrendi**, İstanbul, Koç Üniversitesi Yayınları, 2012.